

Peatükk 9

MAJANDUS- JA SOTSIAALDEMOGRAAFIA

901. Majandus- ja sotsiaaldemograafia on rahvastikuteaduse harud, mis tegelevad seoste uurimisega demograafiliste protsesside ning sotsiaal- ja majandusprotsesside vahel. Minevikus keskendus sellealane teoreetiline käsitlus peamiselt rahvastiku arvu ja tema kasutada olevate **varude**¹ ehk **ressursside**¹ või kaupade ja teenuste **tootmise**² vahekorrale. Hiljem hakati enam tähelepanu pöörama demograafilise arengu ning *majandusarengu* (903-1) vahelistele seostele, eriti **tarbimise**³, **säästmise**⁴ ja **investeerimisega**⁵ seonduvatele küsimustele.

902. Rahvastiku arvu ja tema kasutada olevate ressursside vahekorraga on seotud **ülerahvastatuse**¹ ehk **liigrahvastatuse**¹ ja **alarahvastatuse**² ehk **vaegrahvastatuse**² mõisted, mis väljendavad vastavalt rahvastiku rohkust või vähesust võrreldes varudega. Üle- ja alarahvastatusest saab rääkida vaid ühiskonna kindlat tehnilist ja majanduslikku **arengutaset**³ silmas pidades. Rahvaarvu, mis antud tingimustega kõige paremini sobib, nimetatakse **rahvastikuoptimumiks**⁴ ehk **optimaalseks rahvastikuks**⁴. Sõltuvalt optimumi kriteeriumist eristatakse mitut liiki rahvastikuoptimume, nt majandusliku heaolu kriteeriumist lähtudes leitakse **majanduslik rahvastikuoptimum**⁵. Majandusliku heaolu iseloomustatakse seejuures harilikult **elatusaseme**⁶ ehk **elustandardi**⁶ kaudu, mida arvuliselt peegeldab **reaaltulu inimese kohta**⁷. Viimane tähistab teatud ajavahemiku jooksul toodetud kaupade ja teenuste hulka või sellele vastavat, raha ostujõu kõikumiste mõjust puhastatud rahalist sissetulekut, mis on jagatud perioodi keskmise rahvaarvuga.

5. Kõrvuti majandusliku rahvastikuoptimumiga kasutatakse ka **sõjalise rahvastikuoptimumi** ja **sotsiaalse rahvastikuoptimumi** mõisteid.

6. Osa majandusteadlasi kasutab elatusaseme ja elustandardi mõisteid kokkulangevaina, teised mõtlevad viimas all teatud soovivat elatusaset.

7. Elatusaseme arviliseks iseloomustamiseks kasutatakse sageli ka teisi näitajaid, nt **rahvuslikku kogutoodangut inimese kohta**.

903. Viimasel ajal on majandusteadlased palju tähelepanu pööranud teiseväetale seostele **majandusarengu**¹ ning rahvastiku arvu ja koostise muutuste vahel. Enam kui rahvastikuoptimumi staatiline tõlgendus on kaasajal levinud arusaam rahvastikuoptimumist kui rahvaarvu **optimaalsest kasvutempost**². Optimaalseks loetakse rahvastiku sellist muutust, mis tagab antud oludes elatusaseme kiireima tõusu.

Majandus- ja demoaarengu seosed on eriti aktuaalsed **arengumaades**³ ehk **kolmanda maailma maades**³.

1. Kõrvuti majandusarengut ja **majanduslikku kasvu** samastavate käsitlustega tehakse sageli nende mõistete vahel täpset vahet: kasvu mõistetakse eelkõige kvantitatiivse protsessina ja mõõdetakse nt rahvatulu juurdekasvu kaudu. Arengu mõiste hõlmab seevastu muutusi ka jaotussuhetes, olles niiviisi märksa politiseeritum.

3. Arengumaade vastaspooluse moodustavad **arenenud maad**.

904. **Rahvastikumaksimumiks**¹ ehk **maksimaalseks rahvastikuks**¹ nimetatakse tavaliselt suurimat inimhulka, kes antud territooriumil ja antud tingimustes elada võib. Vahel käsitletakse rahvastikumaksimumina ka teatud kindla elatustaseme säilimist tagavat suurimat inimeste hulka. **Rahvastikumiinimumi**² ehk **minimaalse rahvastiku**² all mõistetakse vähimat inimhulka, mille puhul on tagatud **rahvastiku(rühma) säilimine**³.

905. **Rahvastikukoormus**¹ on termin, mis väljendab rahvastiku ja tema käsutuses olevate *varude* (901-1) vahekorda. Rahvastikukoormuse abil saab hinnata, kui lähedal/kaugel on rahvastik talle asustuspiirkonnas leiduvate ressursidega määratud maksimaalsele arvule. Thomas Malthuse järgi nime saanud **maltusliku rahvastikuteooria**² kohaselt on inimühiskonnal kalduvus suurenda kiiremini kui tema kasutada olevate **elatusvahendite**³ hulk. Elatusvahendite hulga suurenemine toob selle teooria kohaselt kaasa rahvaarvu kasvu, mis kestab **rahvastiku tasakaalu**⁴ ehk **demograafilise tasakaalu**⁴ taastumiseni, st seni, kuni **füsioloogilise elatusmiinimumini**⁵ langev elatustase muudab rahvaarvu edasise suurenemise võimatuks. Rahvastiku tasakaal võidakse maltusliku rahvastikuteooria kohaselt saavutada **hävitustegurite**⁶ (nälg, epideemiad, sõda) või **ennetustegurite**⁷ ehk **preventiivtegurite**⁷ abil. Viimaste sisuks on **kõlbeline mõõdukus**⁸, mis väljendub **abiellumise edasilükkamises**⁹ ja abieluelsetest seksuaalsuhetest hoidumises.

8. Eesti keeles on kasutatud ka nimetusi **suguline kasinus** ehk lihtsalt **kasinus**.

906. Algselt nimetati **maltusluseks**¹ otseselt Thomas Malthuse ideedele rajanevat rahvastikuteooriat, tänapäeval kasutatakse mainitud terminit sageli rahvastiku kasvu reguleerimise vajadust pooldavate õpetuste tähistamiseks üldse. **Uusmaltuslust**² ehk **neomaltuslust**² eristab traditsioonilisest *sündimuskontrolli meetodite* (627-3) käsitlemine rahvaarvu kasvu pidurdamise põhivahendina.

1. Vahel kasutatakse neid termineid ekslikult ka selliste vaadete tähistamiseks, mis näevad pereplaneerimisprogramme arengumaade majandusprobleemide lahendamise vahenditena.

907. Paljudes riikides tänaseks läbitud **demograafilise revolutsiooni**¹ (**demorevolutsiooni**¹) ehk **rahvastikurevolutsiooni**¹ ehk **demograafilise ülemineku**¹ käigus asendub suhteliselt kõrge sündimus ja suremus suhteliselt madala sündimuse ja suremusega. Rahvastiku demograafilise arengu periodiseerimisel eristatakse **üleminekueelset staadiumi**², mida iseloomustab traditsiooniline demotaastetüüp, ja **üleminekujärgset staadiumi**³, mida iseloomustab moderne demotaastetüüp. Harilikult on seostunud demograafilise ülemineku algus suremuse järjepideva langusega, sündimuse vähenemine on järgnenud mõningase hilinemisega. Selline rahvastikuprotsesside muutumise ebasünkroonsus tingib rahvaarvu kiire kasvu, mida nimetatakse rahvastiku **üleminekukasvuks**⁴ ehk **demograafiliseks plahvatuseks**⁴. Majandusteadlased on leidnud, et rahvastikurevolutsioon toob endaga kaasa ka muutusi **tootlikkuses**⁵ ehk **produktiivsuses**⁵, mida peegeldab toodangu hulk ühe inimese kohta.

1. Rahvastikurevolutsiooni peamisteks koostisosadeks on **sündimusrevolutsioon** ja **suremusrevolutsioon**. **Demorevolutsiooni teooria** ehk **rahvastikurevolutsiooni teooria** seostab radikaalsed muutused sündimuses ja suremuses ühiskonna üldise **moderniseerumisega**: **individualiseerumise, emantsipatsiooni, industrialiseerimise, urbaniseerumisega**.

2. Mõned autorid on **traditsioonilise (demo)taastetüübi** ja **modernse (demo)taastetüübi** kõrval välja toonud ka **arhailise (demo)taastetüübi**, mis iseloomustas inimkonda enne **neoliitikumirevolutsiooni**.

4. Terminit *demograafiline plahvatus* on eelkõige soovitatav kasutada eriti kiire ja ulatusliku üleminekukasvu tähistamiseks, mis on nt iseloomulik *arengumaadele* (903-3).

*

* *

910. **Eugeenika**¹ on teadus rahvastiku pärilike omaduste parandamisest ja sellekohastest meetoditest. Eugeenika tegeleb **pärilikkusega**², **pärilike tunnustega**³ edasikandumisega ühelt põlvkonnalt järgmistele. Indiviidi eluajal **omandatud tunnused**⁴ järgmisele põlvkonnale ei kandu; **letaaltegurid**⁵ toovad kaasa indiviidi surma, enamasti juba elu varases staadiumis.

1. **Eugeenika** n - **eugeeniline** a - **eugeenik** n: eugeenika asjatundja. Eesti keeles on eugeenika asemel tarvitatud ka oskussõnu **päriivusõpetus** ja **pärilikkusõpetus**.

911. Pärilike tunnuste edasikandumine vanematelt lastele toimub **geenide**¹ vahendusel, seda edasikandumist uurib **geneetika**². Geenide kandjaks on **kromosoomid**³, mis kujutavad endast rakutuumas asuvaid pikki kaksikspiraalikujuulisi DNA (desoksüribonukleiinhappe) molekule. Geeni asukohta kromosoomis nimetatakse **lookuseks**⁴ ehk **geenipaigaks**⁴. Ühes ja samas lookuses paikneb kaks **alleelset geeni**⁵ ehk **alleeli**⁵, millest kumbki määrab organismi ühtesid ja samu tunnuseid, tehes seda muidugi erinevalt sõltuvalt alleeli varieeruvusest. *Eostuse* (602-1) käigus sugurakkude ehk **gameetide**⁶ ühinemisel tekkivat viljastatud munarakku nimetatakse **sügoodiks**⁷.

2. **Geneetika** n - **geneetiline** a - **geneetik** n: geneetika asjatundja.

912. Ühes ja samas lookuses paiknevad kaks alleeli määravad **genotüübi**¹. Kui samas lookuses asuvad alleelid on identsed, siis on genotüüp **homosügootne**², vastasel juhul **heterosügootne**³. **Fenotüüp**⁴ on genotüübi ja keskkonnatingimuste koostoime tulemus. Kui heterosügootse genotüübiga (AA') isikut ei saa eristada homosügootse genotüübiga (AA) isikust, siis nimetatakse alleeli A **dominantseks**⁵ ja alleeli A' **retsessiivseks**⁶. **Mutatsiooniks**⁷ nimetatakse pärilikkusinformatsiooni muutust, mis sageli on juhusliku valiku tulemus. **Panmiksia**⁸ all mõeldakse geenide ühtlast jaotust kogu populatsiooni ulatuses.

7. **Mutatsioon** n - **mutant** n - **mutantne** a.

913. Eristatakse **positiivset eugeenikat**¹, mis rahvastiku pärilike omaduste parandamist kavandab sobilikke geene kandvate isikute arvu suurendamise teel, ja **negatiivset eugeenikat**², mis taotleb sama eesmärki piirates nende isikute soojätkamist, keda arvatakse kandvat soovimatute tunnuste või **pärilike haigustega**³ ehk **pärilike defektidega**³ geene. Laialdast poleemikat on põhjustanud soovimatuid pärilikke tunnuseid kandvate isikute **eugeeniline steriliseerimine**⁴. Protseduuri on kritiseeritud moraalsest seisukohast, aga ka meetodi suhteliselt vähese tõhususe pärast **retsessiivsete** (912-6) geenide leviku piiramisel. Eugeeniliste meetmete hulgas väärib märkimist **abiellumiseelne arstlik läbivaatus**⁵, mille ülesandeks on informeerida abiellujaid järglaste eeldatavatest pärilikest tunnustest, et muuhulgas vältida pärilike haiguste all kannatavate järglastega **düsgeenilist abielu**⁶.

914. Viljakusealise isiku tõenäosus saada teatud arv samuti viljakuseani elavaid järglasi oleneb **genotüübist** (912-1). See tõenäosus pole indiviiditi kaugeltki ühesugune ja tema varieerumust nimetatakse **valikuks**¹ ehk **seleksiooniks**¹. Genotüübi **valikuindeksi**²

(**seleksiooniindeksi**²) ehk **kohasusindeksi**² all mõistetakse antud genotüübiga viljakuseani elavate järglaste suhtarvu vanematega võrreldes. Populatsiooni **keskmine valikuindeks**³ võrdub liikmete genotüüpide valikuindeksite keskmisega. Populatsiooni **geneetiliseks koormuseks**⁴ nimetatakse genotüüpide esinemissageduse muutustest tingitud keskmise valikuindeksi suhtelist vähenemist. **Geenitriivi**⁵ all mõeldakse teatud uuritava geeni esinemissageduses põlvkonniti toimuvaid juhuslikke muutusi. Populatsiooni **geenikoostis**⁶ ehk **geenistruktuur**⁶ kujutab endast teatud kindlas *lookuses* (911-4) paiknevate erinevate *alleelide* (911-5) esinemissageduste jaotust; populatsiooni **genotüübikoostis**⁷ ehk **genotüübistruktuur**⁷ on erinevate genotüüpide esinemissageduste jaotus lookuses.

915. Sellisel isikul, kelle vanematel on ühine eellane, võib leiduda kaks samalt esivanemalt päritud ning ühes ja samas lookuses asuvat geeni; neid nimetatakse **identseteks geenideks**¹. Tõenäosust, et populatsioonist juhuslikult valitud isik omab identseid geene, nimetatakse populatsiooni **inbriidinguindeksiks**². Populatsiooni **sugulusindeksi**³ all mõistetakse tõenäosust, et kaks juhuslikult valitud isikut kannavad kumbki ühes ja samas lookuses identseid geene.

*
* *

920. Sageli rühmitatakse rahvastiku-uuringutes inimesi ameti, sissetuleku, haridustaseme jt sotsiaal-majanduslike tunnuste alusel **seisundirühmadesse**¹ ehk **staatusrühmadesse**¹ ehk **sotsiaal-majanduslikesse rühmadesse**¹. Sotsioloogiast pärinevat **sotsiaalse klassi**² mõistet kasutatakse demograafias harva samas tähenduses. Rahvastiku jaotust staatusrühmadesse kutsutakse **sotsiaalseks kihistuseks**³ ehk **sotsiaalseks stratifikatsiooniks**³. Üleminek ühest sotsiaalsest rühmast teise toimub **sotsiaalse liikumuse**⁴ ehk **sotsiaalse mobiilsuse**⁴ kaudu; sõltuvalt liikumissuunast ühiskonna hierarhias tehakse vahet **sotsiaalse tõusu**⁵ ja **sotsiaalse languse**⁶ vahel. Laste sotsiaalse seisundi muutumist nende vanemate vastava seisundi suhtes nimetatatakse **põlvkondadevaheliseks sotsiaalseks liikumuseks**⁷.

3. **Kast** on jäigalt suletud, sünniõiguse alusel formeeruv ja ühiskondlikus hierarhias täpselt fikseeritud asendiga sotsiaalne rühm.

7. Isiku eluajal toimuv üleminek ühest sotsiaalsest rühmast teise on vastavalt **põlvkonnasisene sotsiaalne liikumus**.

921. **Tööjõu liikumus**¹ ehk **tööjõu mobiilsus**¹ on üldmõiste, mis hõlmab **kutsevahetuses**² ehk **ametivahetuses**² seisnevat **kutseliikumust**³ ehk **ametiliikumust**³, töökohavahetuses avalduvat **töökohavahelist liikumust**⁴ ja ühest majandusharust teise siirdumises ilmnevat **majandusharuvahelist liikumust**⁵.

922. Huvi *vanuritega* (324-8) seotud probleemide ja *rahvastiku vananemise* (326-3) vastu on viinud multidistsiplinaarse **vananemisteaduse**¹ ehk **gerontoloogia**¹ tekkimisele. Arstiteaduse harudest kuulub gerontoloogia koosseisu **vanurimeditsiin**² ehk **geriaatria**².

1. Gerontoloogia n - gerontoloogiline a - gerontoloog n: gerontoloogia asjatundja.

2. Geriaatria n - geriaatriline a - geriaater n: geriaatria asjatundja.

*

* *

930. *Rahvastikupoliitika* (105-2) hõlmab riigi ja ühiskondlike institutsioonide poolt demograafilise arengu mõjutamiseks rakendatavate meetmete kogumit ja selle aluseks olevad põhimõtted. Eristatakse rahvastiku kasvu soodustamisele ja **rahvastikukao**² ehk **depopulatsiooni**² ärahoidmisele suunatud **kasvusoodsat**¹ ehk **populatsioonistlikku**¹ rahvastikupoliitikat ning **kasvupiiravat**³ ehk **restriktiivset**³, s.o rahvastiku kasvu aeglustamist taotlevat rahvastikupoliitikat. Kasvusoodne rahvastikupoliitika keskendub peamiselt sündimuse suurendamisele **sünnisoodsate**⁴ ehk **pronatalistlike**⁴ meetmete abil. Vastandiks on **sünnipiirav**⁵ ehk **antinatalistlik**⁵ poliitika, mille sihiks on *sünnimuse* (623-1) vähendamine. Rahvastikupoliitika võib sisaldada ka **rahvastiku (ümber)paigutuspoliitikat**⁶, mis taotleb riigi või selle teatud osaterritooriumi *asustuse* (312-4) mõjutamist.

3. Samas tähenduses on kasutatud ka terminit **maltuslik rahvastikupoliitika** (vrd 906-1).

931. Paljudes riikides makstakse rahvastikupoliitilise meetmena lastevanematele **kuluraha**¹ ehk **toetus(raha)**¹ ja mitmesugustes vormides **abiraha**². Kuluraha all mõeldakse enamasti perioodiliselt, abiraha all vaid ühekordselt makstavaid summasid. **Perekuluraha**³ ehk **peretoetus(raha)**³ või **lastekuluraha**³ ehk **lastetoetus(raha)**³ on lastevanematele regulaarselt makstav rahasumma, mille suurus muude tegurite kõrval sõltub tavaliselt laste arvust perekonnas. Paljud maksusüsteemid sisaldavad

maksusoodustusi⁴ lapsi ülalpidavatele vanematele. Muudest rahalise toetuse vormidest võib märkida lapse sünni puhul emale makstavat **emaabiraha**⁵ ehk **sünnitusabiraha**⁵, raseduse vältel makstavat **rasedustoetus(raha)**⁶ ja vastabiellunuile oma kodu loomiseks võimaldatavat **perelaenu**⁷ ehk **perekrediiti**⁷.

932. Demograafilisi protsesse võivad mõjutada mitmetes eluvaldkondades, nt elamupoliitika ja **tervishoiu**¹ vallas rakendatavad abinõud. Rasedate naiste teenindamiseks mõeldud **naistenõuandlate**² ja **sünnitusmajade**² hea töö võib aidata alandada *hilist lootesuremust* (411-5), *imikusuremust* (410-1) ja *emasuremust* (424-5). Eelkõige emade abistamiseks loodud teenistust kutsutakse vahel **emadusteenistuseks**³, laste abistamiseks mõeldud teenistust aga **lapsehooldusteenistuseks**⁴.

933. Sündimuse alandamisele orienteeritud **rahvastikuprogrammid**¹ arengumaades sisaldavad tavaliselt **pereplaanimise haridussüsteemi**² ja **pereplaanimistalitusi**³. Sageli on pereplaanimisprogrammid kombineeritud **terviseprogrammide**⁴ ja **heaoluprogrammidega**⁵, eriti **emade ja laste terviseprogrammidega**⁶. Mõnedes riikides on püütud kasutada mitmesuguseid **ergutusstiimuleid**⁷ ja **karistusstiimuleid**⁸ tekitamaks inimestes soovi oma perekonna suurust piirata. Soovimatult aktiivse sünnimuskäitumise vastu on rakendatud ka otsest sotsiaalset **survet**⁹ ja seaduslikke **sanktsioone**¹⁰.